

ETIKA ÉS MORÁL

Varga Zoltán: *Farkasok és filozófusok*. JMMT, Újvidék, 1994

1995-ben jelent meg, noha (a kiadói tervek alapján) 1994-re datált könyv Varga Zoltán *Farkasok és filozófusok* című, esszéket és tanulmányokat tartalmazó kötete. Szerény küllemét (mint amilyen a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság valamennyi kiadványa) tartalmi gazdagsága, gondolati sokrétősége (sőt, esztétikai-nyelvi megformáltsága) feledtetni velünk. Recenzente, Piszár Ágnes irodalomkritikus, Babits *Az írástudók árulása*, illetve Szerb Antal *A Harmadik Torony* című tanulmányával állítja párhuzamba. Olyan műről beszél, amelyben „egy alapos műveltségű értelmiségi gondolkodik”, s kinyilvánított szándéka szerint „múltunk és közelmúltunk téveszméit és irracionizmusát” igyekszik leleplezni; ezeknek „gondolati úton való legyőzésére” tesz kísérletet.

Varga Zoltán, amellett, hogy esszéivel és tanulmányaival szerepel a magyar folyóiratok oldalain (1960 óta több kötetben is megjelentette e műfajba sorolható alkotásait: *Periszkóp*, 1975; *Búcsú az utópiától*, 1984; *Későn okosan*, 1990), szépróként ismert a magyar irodalomban (munkásságának három és fél évtizede alatt tizenegy kötetben jelentek meg regényei, színművei, elbeszélései). Természetesnek tartom, hogy írói tevékenységének e két területe bizonyos mértékben összefügg, valamilyen szinten mindenképpen kimutathatók az átfedések. Különösen érezhető ez a kapcsolat legutolsó kisregénye, az 1992-ben napvilágot látott *Indiánregény* és jelen kötetének tanulmányai között. *A Farkasok és filozófusok* a maga (nemcsak nemzetiségi, hanem szemléleti értelemben is) kisebbségbe szorult látószögével, úgy is értelmezhető kötet, mint az indiánok (a mindenkori „legyőzöttek” és pusztulásra ítélték) sorstörténetét megfogalmazó kisregény elméleti „lecsapódása”. *Az Indiánregény* főhőse, Kintpuas-Jack kapitány modok törzsfőnök monológjának részletei (pl. a „ne kegyelmez az legyőzötteknek, ne kényszerítsd őket, hogy legyőzöttek tovább éljenek, ne tedd velük ezt, mert a vereséget nem viselik el” vagy a „vesztesek közé születni, istenem, vesztesek közé, micsoda felháborító igazságtalanság”) akár is vethetők (sőt, azonosíthatók) a vizsgált tanulmánykötetben szereplő egyes megállapításokkal, konklúziókkal (pl. a *Rigómezei harangok* vagy a *Délszláv démonok* című esszékben).

Még sohasem jutott eszembe, hogy a vizsgált szépprózai vagy bölcséleti mű elbeszélői pozíciójára, illetve látószögére a szerző fizikai állapotából következtessenek. Most sem tenném (annál kevésbé, mivel az író-t nem ismerem, még csak nem is láttam soha), ha az íróról szóló életrajzi jegyzet második mondata nem ez volna: „Hároméves korában gyermekparalízisben megbénult.” S ha az író maga nem vállalná és fejtené ki hangsúlyosan *Devianciáról deviáns módon* című esszéjében ezt az álláspontot: „... . alapszabán véve nem vagyok keserű ember. Ma, túllépve már az ötvenen, talán még kevésbé is, mint korábban – nem annyira »élvezve« az életet, inkább »érdekesnek« találva. Mintegy a nézőtérén ülve, s egyelőre nem kívánva elhagyni a »theatrum mundi« előadását. Ám ha eszembe jut az a hároméves kisfiú a pesti Stefánia gyermekkorház vizsgálóasztalán, aki négy végtagja közül csak a bal mellsőt képes úgy-ahogy használni, és aki, miután előbb a „kis zöld szobáját” és a „kockás díványát” siratta, a számára örömhírt jelentő „megyünk haza” hallatára a Sárgul már a kukoricaszár-t kezdi énekelni, mit sem értve Hajniss Elemér professzor kellőképpen csomagolt szentenciájából, miszerint az általuk nyújtható kezelést szülei otthon is elvégezhetik – akkor a helyzet kissé módosul.”

Devianciáról deviáns módon című esszéje a „sors-deviancia” és a „magatartás-deviancia”, valamint az (előbbi jelenségekkel, illetve állapotokkal kapcsolatos) euthanázia kérdését boncolgató frás.

Tanulmánykötetek esetében (szépirodalmi műveknél sem mindig) nem követelmény a folyamatos (az első frástól az utolsóig tartó) olvasás. Címek, fejezetek utalásai illetve beosztása, olvasási szokások és meggyőződések döntik el a sorrendet. Varga könyve tematikai (kisebbségi részét műfaji) megfontolások eredményeképp két fejezetre tagolódik. A *Csillagkeresés, szerepkeresés* című első fejezet az értelmiségi léthelyzet, szerep(vállalás) kérdéseire, valamint más intellektuális dilemmákra koncentrálnak, ezekre lehetséges választ kereső frásokat tartalmaz, köztük a kötet címét adományozó *Farkasok és filozófusok* című tanulmányt. A *Léphetünk-e még?* című második fejezetben sem változik számottevően a szellemi hovatartozás ténye, a látásmód milyensége, ugyanakkor a tanulmányozott kérdéseket konkrét földrajzi és politikai koordináták közé helyezi az író, nevezetesen a válság meghatározta (földrajzilag igen, szellemileg kevésbé Európához tartozó) Balkán világába. Ezek az frások hangsúlyozottabban politikai színezetű esszék.

En ezt a könyvet (a gondolati összefüggés megtalálásának szándékával) folyamatosan olvastam, s csak a címadó frás elolvasását követően tudatosodott bennem, hogy részben tévedtem, hiszen ez a könyv (benne valamennyi tanulmány és esszé) csak a címadó tanulmány, a *Farkasok és filozófusok* fénykörében igazán érthető, értelmezhető teljesebb igénnyel. Visszacsatol, előre utal, a továbbiakra is vonatkozó kulcsfogalmakat előlegez ez a tanulmány. Tehát nemcsak szerkezetileg, de gondolati szinten is a könyv gerincét alkotja. Pl. az első két frás, a *Társadalom és boszorkányper*, illetve a *Devianciáról deviáns módon* című tanulmányok, amelyek valójában a vitához való hozzászólás, a reagálás szándékával íródtak, első olvasásra hiányosnak tűnnek, a primér szövegekkel együtt látszanak értelmezhetőnek. Ám a címadó tanulmány olvasását követően világos elöttünk, hogy az elsődleges, indukáló szövegek elvesztették jelentőségüket, s csak alkalmat adtak arra, hogy a szerző kifejtse véleményét egy-egy jelenségről. Másrészt a kötet valamennyi tanulmánya és esszéje egy-egy domináns fogalom, többértelmű társadalmi jelenség köré szerveződik. Így szinte összeállítható a Varga Zoltán-i bölcséleti próza kulcsszavainak rendszere. Csak egy részlet e hálózatból: hatalom, erőszak, totalitarizmus, deviancia-deviáns (viáns), szerep, erkölcs (erkölcstelenség), norma, kisebbség (többség), nemzet, démonok, nyájszellem (autonóm ember). S persze ezek szinonimái, illetve változatai is ideérthetők: diktatúra, értelmiségi szerepvállalás, közvélemény stb.

Bármennyire is társadalmi, illetve politikai kérdésekre koncentrálnak, a filozófia módszereivel, terminuskészletével (is) él Varga Zoltán, könyve alapján véve irodalom-, illetve olvasmányközpontú: olykor ezek inspirálják az frások létrejöttét, másrészt óriási hivatkozásanyag sűrítődik össze bennük. Mindez nem annyira idézet formájában, azaz a bizonyítás, a szerzői vélemények „megtámogatása” érdekében van jelen, mint inkább a szellemi hovatartozás áttételes kijelölése céljából; a gondolkodás szférájára utal vele az író.

A *Farkasok és filozófusok* című (Erkölcös állatokról és erkölcstelen gondolkodókról alcímű) tanulmány tárgya egyetlen kérdő mondatra kifejezhető: Mi az erkölcs? A kérdésre természetesen nem adható egymondatos válasz, ugyanakkor – az író asszociációs gondolatmenetét követve – egy sok összetevőjű rendszer, gazdag összefüggéshálózat bontakozik ki elöttünk. Szinonimák, alternatívák, ellen- és végpontok, nélkülözhetetlen építőkövek merülnek fel. A tanulmány irodalmi „alapköve” Konrad Lorenz *Salomon király gyűrűje* című könyve, amelyben többek között szó esik arról, „miképpen kegyelmez

a szerelmi párharcban győztes hímfarkas a megadás jeléül torkát elharapásra kínáló legyőzött ellenfélnek". S Lorenz „állati” példája kapcsán nyer megállapítást, miszerint az „örök emberinek mondott dolgok mindig valami ember előttit jelentenek”. Vagyis a farkas esetében jelentkező „agresszív készítmést leszerelő” gátlás olyasvalami, mint az erkölcs az emberi közösségekben és kapcsolatokban. (Innen az alcím első része: „erkölcsös állatok”.) Varga szerint még nagyon sok dologról kiderülhet (és ki fog derülni), hogy „meg kell osztanunk az állatvilággal”, azaz nem fajunk kiváltsága. Az erkölcs eredetére vonatkozó felfogások közül – az általa elfogadott „állati” (természeti) hovatartozás mellett – még kettőt említ, vizsgál és természetesen ütköztet egymással. Ezek: az erkölcs emberi kategória, illetve isteni eredetű. Az előbbivel kapcsolatosan merül fel egy újabb fogalom: tudatosság. Könnyű lenne két egyszerű, szétválasztható, egymással szembenálló kategóriát alkotni, az állatok „erkölcsét” ösztönösnek, az emberét tudatosnak titulálni. Csakhogy ösztön és tudat nem zárja ki egymást. Az állatoknál is megfigyelhetők bizonyos „tudatosságra” utaló magatartásformák, s az ember lényéből sem vesztett ki teljes mértékben az ösztönösség. Ironikus megállapítása: „Mindenesetre kezdetben vala a gátlás. Kialakulása homályba vész, ám a maga módján megbízhatóan működött, s működik ma is az állatvilágban. Amíg csak az ember áldott vagy átkos tulajdonsága, az értelem, túlfellett szürkeállománya jó vagy rossz voltából, színre nem lépett. Kimozdítva az ember állatósét paradicsomi állapotából. Fel- és kiemelve, vagy éppen romlásba döntve.” Az erkölcs „isteni” kategóriaként való emlegetése kapcsán pedig Hamvas Béla felfogására tér ki: „mintha az erkölcs nem is az ember érdekében létezne, hanem földöntúli hatalomért, mintegy annak nagyobb dicsőségére”.

Az erkölcs szintjeinek megkülönböztetése mellett a szerző a történeti fejlődés vázlatának megírására is kísérletet tesz, az „ösgátlás” kategóriájától az „emberért létezés” állapotáig vezetve a gondolkodás fonalát. Közben egész sor lényegi összetevőjére mutat rá az erkölcsnek. Az önmegtartóztatás, a lemondás, a norma, a közvélemény, a tabu és más fogalmak mellett legérdekesebb az „autonóm személyiség”-ről kifejtett nézete. (Egyébként az erkölcstörténet Szókratészben látja az első ilyen személyiség felbukkanását.) Az autonóm ember fellépése a „betartó hatalom” (apa, nemzetség- vagy törzsfő, király) működésével antagonisztikus, ugyanakkor az „erkölcsi gondolkodás” készsége, s annak előbbre vitele fűződik hozzá. (Szemben a normák betartásának gondolkodás nélküli vak tetteivel.) Varga szerint az állatok mindig, a primitív társadalmak tagjai többnyire betartják a normát, „a mind fejlettebb társadalmak tagjai viszont, a civilizáció előremenetelével lépést tartva, egyre kevésbé, illetve látszólag csupán”. Azaz: „Napjaink embere ne meghatározott tilalmakhoz igazodjon hát, hanem egy bizonyos értékrendhez. Tudva, hogy önmagában semmi sem jó vagy rossz, tettei lehetséges következményeit igyekezzen felmérni inkább. Vagyis gondolkodva legyünk erkölcsösek, cselekvők vagy nem cselekvők, mások érdekeire is figyelve, ahogy a helyzet kívánja.” E bonyolult fejlődésrendszerben különös helyet foglal el a gondolkodó, a filozófus és az író. (Innen az alcím második fele.) Egyformán jellemezhető „erkölcsösként” és „erkölcstelenként” – állapítja meg róla a szerző. A gondolkodó mindenkor „párbeszédet folytat velem”, „szituáció” fűzi az erkölcshez. Az irodalom tárgya ugyanis mindig a történet, a történet. Történet („hír”) értéke viszont csak a rendkívülinek van: a szokványostól, a normától eltérőnek, a deviánsnak. Így az irodalom „mivoltából adódóan” deviáns, normaromboló. Ugyanakkor az író, a filozófus, a gondolkodó „személy szerint” is deviáns, hiszen a „nyájszellem”-ből kivonva magát letért az „útról”, az „átlagosnál racionálisabb” gondolkodásra, egyéni út megrajzolására képes.

E gondolatmenetben nem kerülhet meg egy név. „... ki ne találta volna ki már, hogy itt most a puritán lutheránus lelkészcsaládban zseniként született »Antikrisztusról« lesz szó” – mondja ezzel kapcsolatban Varga. Nietzsche-bírálat az „erkölcs egészének” felfogásán alapszik. Szerinte Nietzsche, amikor hétköznapi morálról, „birkaerkölcseről” beszél („annak máig sem felülmúlt természetrajzát prezentálva”), nem tesz különbséget etika és morál között. Pedig: „az etika filozófia, tudomány, elmélet, emelkedett szellemek fényűzése”, míg a morál „szokásrendszer, közfelfogás, közmegegyezés”.

A Varga-tanulmány végén persze hiába keressük a megoldást: mi az erkölcs? Az az érzésünk, hogy nagyon sokat megtudtunk róla, számos ösztetevője, sőt ellentéte lett világos előttünk. Az „egész” azonban nagyon homályos lett: nem tudtunk meg semmit. Azaz valamit a pluralitásról meg a megoldhatatlanról. „Nietzsche mindenesetre erre a kihívásra egyedül egy művészetközpontú utópiával válaszolhatott.” Varga Zoltán meg egy sokdimenziós, gondolatgazdag, olvasmányos, eredményre nem vezető tanulmánnyal.

Bár számos „jól megírt”, érdekes, gondolati kiterjedésében nagy tanulmányt tartalmaz még a kötet, a címadó írás jelentőségével egyik sem vetekedhet. Közülük nemegy a „műbírálat” szándékával íródott, de így, a kötetegészben lekopott róluk ez a meghatározás, s egy-egy társadalmi jelenséget tárgyaló esszévé, tanulmánnyá lettek. *A cinkos* című Konrád-regényről szóló kritika például a „fausti ember”-ről alkotott nézetének kifejtésére ad alkalmat, az Eörsi-drámák kapcsán pedig a totalitarizmus fogalomkörét tárgyalja. Ír Cseres Tibor *Vízaknai csaták* című, 1988-ban napvilágot látott könyvéről, s a kondukátor-házaspár kivégzéséről (és uralmáról is) izgalmas fejtegetést. Tanulmányokkal válaszol különböző folyóiratok szerepvállalást célzó körkérdéseire: Csillagkeresés, szerepkeresés vagy Léphetünk-e még?

Rigómezei harangok című esszéje szituációs, azaz egy beszélgetés, méghozzá a többségi nemzet tagjával folytatott párbeszéd folyamánya, s domináns kérdése az erőszak: „Itt Európa peremén, ahol Európa megszűnik Európa lenni. És ahol a marcona férfiaság világa kezdődik, a mítoszoké, a pátoszoké, a hisztériáké . . .”

A Délszláv démonok (Egy történelmi tévedés margójára) című tanulmány témájában és helyszínében kapcsolódik az előzőhöz, a *Rigómezei harangok*hoz: a délszláv háború okait kutatja. Irracionalizmusokat, történelmi tévedéseket, „állam-álmokat” vizsgál, s próbál meg gondolati úton legyőzni. S közben a csőd legkülönbözőbb formáiról beszél: Európáról, a történeleméről, az emberi érteleméről. A téves önmeghatározás csődjéről és veszélyéről.

Varga Zoltán mindig etikai szempontból vezeti le előttünk a vizsgált problémát írásaiban. Receptet nem ad (miként recenzense fogalmaz), viszont gondolkodási (magatartásbeli) alternatívát kínál, mutat be.

BENCE Erika